

XFTAP19.01.11
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-7174-2025-153-4-7-20>

Заманалы фактчекинг үкімдерінің медиадағы эволюциясын салыстырмалы талдау

А.Е. Ибрайымов^{1*}, К. Камзин², А. Слэмғажы³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Astana IT University, Астана, Қазақстан

(E-mail: ibraiyimov.almabek@gmail.com*, kaken-kamzin@mail.ru, slamgazhya@gmail.com)

Аңдатпа. Бүгінгі журналистика өрісінде деректердің растығын немесе жалғандығын жедел аңдай алу, жазбай тани білу қазіргі ғаламтор дамуы кезеңінің өзекті проблемаларының біріне айналып отыр. Тарата айтсақ, бұл ағымның (күмәнді контенттердің) күшеюіне ХХІ ғасырдың бас кезінде ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктерінің артуы, коммуникациялық алаңға бейкәсібилердің молынан шығуы әсер етті. Ұсынылып отырған мақаламыз көшпелі уақыттың, әлеуметтік танымның негізгі түйткілі ретінде бой көрсеткен осы өткір мәселеге – жалған жаңалықтарды анықтау амалдарына, әдіс-тәсілдеріне арналады. Зерттеуімізде медиа кеңістіктегі фактчекинг үкімдерінің этимологиясы, мәні, оның дүниеге келу қажеттілігі мен себептері талданды. Еуропа, Америка, Ресей және қазақстандық ғалымдардың тұжырымдамалары сарапталады, жалған ақпараттың нақты пішіндері анықталады, сонымен бірге оның жандану табиғатын ашуға ұмтылыс жасалады. Қазіргі таңда интернет сайттарында тектес ақпараттардың түйдектеле таратылуы, әртүрлі әліптелуі бастапқы факті сипатының өзгеруіне, жалған хабарламалар санының артуына себеп болуда. Бұны біз тарихи шындықты, үдеріс хронологиясын білместіктің немесе әдейі бұрмалаудың бір көрінісі деп білеміз. Осы құбылыстардың барлығын байыптай отырып, фактчекингтегі үкімдердің теориялық негіздері хақында ой түйеміз. Жалған ақпараттың қоғамға, ғылыми танымға тигізер залалы туралы байламды нақты мысалдарға сүйене отырып жасаймыз. Осыған орай біз цифрлық кеңістіктің қазіргі сәттегі көз ілеспес толқынысын, ғылыми тәжірибенің осы жылдамдыққа ілесе алмай жатқанын да еске аламыз. Авторлар зерттеу қорытындысында қазіргі фактчекингтегі үкімдерді қазақстандық және ресейлік цифрлық басылымдардың материалдарына иек арта отырып жасайды, олардың ерекшеліктері мен ақпарат тарату әлеуетін салыстыра қарастырады.

Түйін сөздер: фактчекинг, верификация, үкімдер, жалған ақпарат, дезинформация, арандату амалдары.

Түсті: 4.09.2025; Мақұлданды: 17.12.2025; онлайн қолжетімді: 31.12.2025

Кіріспе

Бертінгі он жылдықта жалған ақпаратпен арандату контенттерімен күрес аса зәрулікке айналып, қарқынды жүзеге аса бастады. Осынау ашық та жабық процестерге симметриялы жауап іздеу жолдары қарастырылды. Себебі ақпарат тарату арналарының басым бөлігі цифрлық форматқа ауысып, ақпарат тарату мүмкіндігі анағұрлым жылдамдады. Бұл өз кезегінде фейк пен жалған жаңалықтар феноменін ілестіре келді. Айта кетейік, қазіргі уақытта әлеуметтік желіде оқырмандарын шатастыру үшін қасақана жалған «жаңалық» тарататын жалдамалы топтардың бар екені де белгілі. Аталмыш ғылыми зерттеуімізде біз цифрлық форматта ақпарат тарататын қазақстандық және ресейлік медианы таразы басына қойдық. Өйткені бір есептен олардың шығу тегіндегі ұқсастықты еске алдық, екіншіден, қазіргі уақытта фактчекингтегі ақпаратты тексеріп, оған қатысты үкім қоюдағы айырмашылықтардың байыбына баруды мақсұт тұттық.

InternationalFact-CheckingNetwork тізіміне кірген, аккретациядан өткен медиалар қызметі белгілі бір стандарттар негізінде жүзеге асады. Бұл ғылыми мақалада «ақпаратқа үкім қою» принциптеріне сипаттама береміз, анықтамаларына жекелей тоқталамыз. Ақпаратқа үкім қою – ақпарат ішіндегі фактінің ақ-қарасын анықтау арқылы аудиторияны сыни ойлауға, кез келген дерекке сене бермеуге үндеу, әлеуметтік сақтыққа шақыру деген сөз. Әрбір медианың өзінің ішкі саясатына байланысты фактілерге үкім шығару әртүрлі жағдайларда жүзеге асырылуы мүмкін. Өйткені бірі оны термометр не барометр секілді визуалды трендпен беретін болса, бірі бірден фактінің өзін ғана алға шығарып қояды.

Зерттеудің мақсаты – әлеуметтік желілердегі фактілерге үкім қою әдістерін және жалған ақпараттардың пайда болу жолдарын тыңғылықты зерттеу. Осы арқылы күдік тудыратын контентті ұзатпай тану, олармен тиімді күресу, саналы сыни ойлауды қалыптастыру, яғни түптің-түбінде технологиялық және әлеуметтік кеңістікте оң нәтижеге қол жеткізу. Зерттеудің міндеті – қазіргі цифрлық заман феномені – фактілерге үкім қою құбылысын анықтауды кезең-кезеңмен, микро және макро жоспар бойынша жүзеге асыру, аталмыш оңтайлы қадамдар арқылы теориялық ой-пікірді практикалық санатқа көшіру. Сондықтан біз бұл жұмысымызда қазақстандық factcheck.kz сайты мен ресейлік Проверено.Медиа басылымындағы фактілерге үкім қою ерекшеліктерін талдап, объективті баға беруге тырысамыз.

Әдебиетке шолу

Осы байыптама мәтіннің нақты компонентімен жұмыс істейтін әлемдік жаңалықтардың бет-бейнесін ажырата білу, қажетті ақпаратты жылдам табу және тексеру сияқты мәселелерді қамтиды. Іс жүзінде журналистикатану саласында фактчекинг ұғымы XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болса, жеке бағыт ретінде АҚШ-та 30-шы жылдарды қалыптаса бастады. Алғашында фактчекерлер кәсіби маман ретінде есепке алынбады. Олар тек журналистердің берген ақпаратындағы фактілерді тексеріп, оқырмандар немесе сарапшылардың жіберген ақпаратымен жұмыс істеп (*usersgenerated content*), фактілерді тексерумен ғана айналысты. Оның барысында статистикалық мәліметтерге, сандар мен атаулар секілді журналистік деректерге баса назар аударылды. Бүгінгі таңда беделді басылымдардың фактчекингі сырттан келген ақпаратпен техникалық жұмыс

істеуді ғана көздемейді, сонымен бірге штаттағы журналистердің материалдарын да тексеруді көздейді. Америкалық ColumbiaJournalismReview-дің зерттеулеріне сүйенер болсақ, Германияның Spiegel журналы фактичекинг амалына ерекше назар аударып отыр [1]. Аталмыш медиада ақпаратты тексеретін 70 қызметкер жұмыс жасайды. Олардың қатарында білім саласының әртүрлі мамандары, шет тілдерін еркін меңгерген жандар да бар.

Бүгінгі таңда фактчек тұжырымдамасының ажырамас бір бөлігіне айналған байлам – ол айтылар, шығарылар үкім. Фактчек-зерттеудің әрбір материалының үкім арқылы қорытындылануы аса маңызды, аса тиянақты. Себебі әлемдік тәжірибенің басым бөлігі осы сипаттама негізінде жүзеге асырылады. Жалпы алғанда, журналистік техника мен технологияны еске алсақ, фактчек-ресурстары үштен онға дейінгі үкімдерді қатар қарастыруға қауқарлы. Үкім талаптарына келер болсақ, басылымның ерекшеліктеріне сай олар ашық жарияланып отыруы тиіс. Жариялылық сипатындағы бұл ресурс бәз біреуге тәуелді деп айыптаудан іргені аулақ салу үшін жасалады.

Әрбір фактчекинг жобасы бағалаудың нақты анықталған санаттарын пайдаланады. Мысалы, ақиқат өлшегіш – бұл шындықтың пайызы немесе бөлігі ретінде көрсетілген мемлекеттік шенеуніктердің, саясаткерлердің және басқа да қоғам қайраткерлері мәлімдемелерінің шынайылығының бағасы немесе индексі – 0% төңірегіндегі (өтірік), 100%-ға дейін (таза шындық).

Ғаламтордың дамуы медиа әлеуеті мен құрылымының екіге бөлінуіне әкеліп соқты. Мәселен, Пенсильвания университетінің 2003 жылғы factcheck.org коммерциялық емес жобасы соның куәсі [2]. Бұл жобаның мақсаты – саясаткерлердің көздерін фактчекинг арқылы АҚШ саясатындағы алдау және манипуляция деңгейін төмендетуге әбден болады дегенге жеткізу.

HOME	ARTICLES ▾	ASK A QUESTION ▾	DONATE	TOPICS ▾	ABOUT US ▾	SEARCH
------	------------	------------------	--------	----------	------------	--------

Our Mission

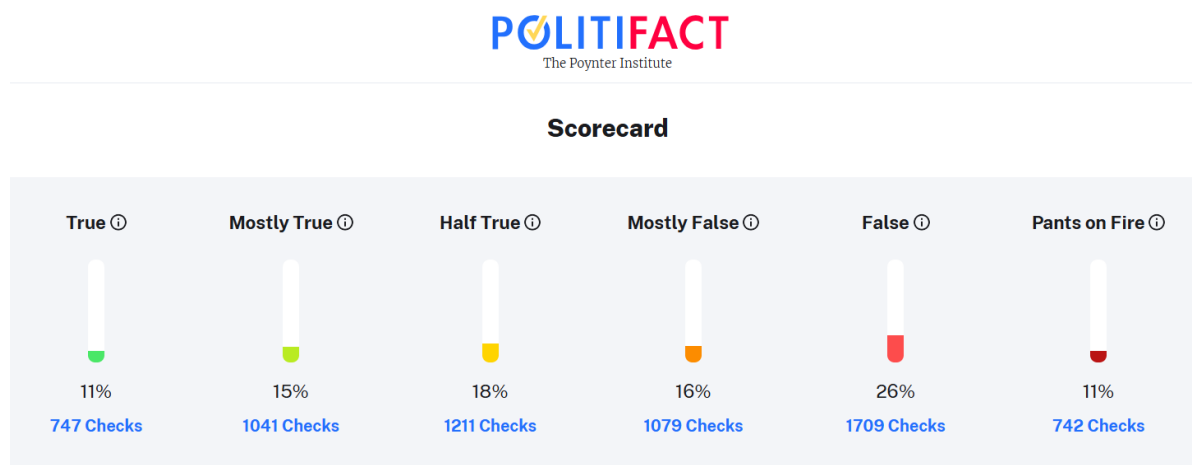
We are a nonpartisan, nonprofit “consumer advocate” for voters that aims to reduce the level of deception and confusion in U.S. politics. We monitor the factual accuracy of what is said by major U.S. political players in the form of TV ads, debates, speeches, interviews and news releases. Our goal is to apply the best practices of both journalism and scholarship, and to increase public knowledge and understanding.

FactCheck.org is a project of the Annenberg Public Policy Center of the University of Pennsylvania. The APPC was established by publisher and philanthropist Walter Annenberg to create a community of scholars within the University of Pennsylvania that would address public policy issues at the local, state and federal levels.

1-сурет. factcheck.org сайтының миссиясы. Аудармасы: «Біз америкалық саясаттағы алдау мен шатасу деңгейін төмендетуге бағытталған партиялық емес, коммерциялық емес «сайлаушыларды қорғаушымыз». Біз негізгі америкалық саяси ойыншылардың телевизия жарнамалары, пікірталастары, баяндамалары, сұхбаттары және жаңалықтары түрінің нақты дәлдігін қадағалаймыз».

Дереккөз: factcheck.kz

Фактчекингтің негізі өзегі – мәлімдемелерге жасалған үкімдер. Үкімдердің нақты көрінісін 2007 жылы құрылған PolitiFact ресурсынан анық байқай аламыз [3]. Олар мемлекеттік қызметшілердің мәлімдемелерінің дәлдігі мен дұрыстығын бағалауды «шындықтан өтірікке дейін» («theTruth-O-Meter») шкаласы бойынша жүзеге асырды. Мұнда өтіріктің ең төменгі дәрежесі – «pantsonFire».

2-сурет. PolitiFact медиа ресурсының үкімдер шкаласы
Дереккөз: factcheck.kz

PolitiFact ресурсы барлық саясаткерлердің мәлімдемелерін, саяси талқылауға қатысатын топтардың талаптарын, сарапшылардың, шолушылардың, блогерлердің, саяси талдаушылардың, қатысушылардың және ток-шоуды жасаушылардың саяси тақырыптағы мәлімдемелерін немесе БАҚ-тағы жарияланымдарды тексереді.

Фактчекингте деректерді тексерудің өзі бірнеше кезеңге бөлінеді. Олардың алғашқысы – мәлімдемелерді таңдап алу («choosingclaimstocheck»). Жоғарыда аталған медиа-ресурстар қоғам тарапынан сұранысқа ие ең маңызды, тақырыптарды қарастырып, оларды зерделейді, нақтылайды. Мәлімдемелерді іздеу радиустарына саясаткердің сөйлеген сөздері, жаңалықтар мен пресс-релиздер, жарнамалық брошюралар, теледидар мен радио хабарлары, әлеуметтік желідегі контенттер кіреді. Қызметкерлердің жинаған, топтастырған ақпаратын арнайы мамандар тағы бір рет сүзгіден, тексерістен өткізеді. Деректерді тексеруде олар міндетті түрде нақтылық пен дәлдікті басшылыққа алады. Кей уақытта жарыстырыла берілген деректерді бір емес, бірнеше рет тексеруден өткізуге тура келеді.

Жалпы, отандық ғалымдарды былай қойғанда, шетел қисынгерлерінің өзі фактчекингтегі дәл осы үкімдер сапасына, оның қызметтеріне аса көп көңіл бөле бермейтінін байқаймыз. Расын айтсақ, оның өзіндік себебі де жоқ емес. Жоғарыда атап өткеніміздей, фактчекинг ресурсының сайттарында немесе сол секілді медиа беттерінде толық үкімдер туралы ақпарат жүйелі беріледі. Бұл, әрине, құптарлық жайт, бірақ олардың басым бөлігі әлі де жеріне жеткізілмеген дей аламыз. Осы жайттардың барлығын қарастыра келе, біз аталмыш тақырыпты қозғаған зерттеулердің тым мардымсыз екендігін аңғарамыз.

Жоғарыда жазғанымыздай, кей медиаларда үкім үшеу болса, кейбірінде онға дейін баруы мүмкін. Оны біз А.Гороховскийдің еңбегіндегі жіктемеден анық көре аламыз.

Мысалы, төмендегі суреттен украиндік фактчек ресурсында басты 3 үкімнің бары анық көрінеді [4, 27].

Үкім атауы	Мінездеме
Шындық	спикердің мәлімдемесіндегі деректер, шындыққа жанасатын құжаттық дәлелдер; себеп-салдарлық байланыс дұрыс жарияланған, ақпарат мағыналы, дереккөз сілтемелері бар.
Жартылай шындық	спикер жалпы тақырыпты біледі, оның ерекшелігіне сүйенеді, бірақ қате жібереді, олқылық жасайды; себеп-салдарлық байланысты соңына дейін айтпайды немесе қате түсіндіреді; қисыны дұрыс емес, жасаған қорытындысы дұрыс бірақ дерек нақты болмауы мүмкін, уақыты дұрыс көрсетілмеуі ықтимал.
Жалған	Мәлімдемеде асыра сілтеу/деректерді кеміту бар, оқиғаны әсірелеу/құбылыс шындыққа жанаспайды; Дерек, себеп-салдарлық байланыс, қисын- факті, себеп-салдар байланыстары, логика – бұрмаланған; манипуляциялық мақсатта бар назарды спикерге «керек» аспектілерге аударады, ал ыңғайсыз сәттерді «көлеңкеге» жасыруға тырысады; жоқ деректерді келтіріп, конгруэнт емес көздерге сілтемелерге сүйеніп, бұрмаланған ақпарат береді.

3-сурет. Украиналық тәжірибеде үкімнің үш түрі пайданылады Дереккөз: Гороховский

Кейде табиғи, кейде жасанды ақпараттық өнімге үкім шығарар кезде кейбір шешім талас турдыруы да мүмкін. Өйткені белгілі бір спикер мәлімдемесіне бір емес, бірнеше дерек ілесе жүрері кәдік. Осы орайда фактчекерлер байыбына бармай, асығыс-үсігіс үкім қоятын болса, онда пісіп тұрған материал бекерге шығуы әбден ықтимал. Демек, журналист-фактчекер зерттеген материалының не нақты кемшілігін, не нақты артықшылығын тап басып көрсетіп бере алмады деген сөз.

Фактчекингті шартты түрде бірнеше бөлімге жіктеуге болады. Олардың қатарына шындық, жалған, жартылай шындық және манипуляция үкімдері кіреді. Одан бөлек, жоғарыда жазғанымыздай, редакцияның жекелей ішкі саясатына байланысты да қосымша үкімдер тізімге қосылуы пәлендей сезік тудырмаса керек. Мысалға чех

үлгісін алайық: ақиқат, жалған, алдамшы мәлімдеме, тексеру мүмкін емес деректер мен фактілер. Ал қазақстандық үлгіге шын, жалған, жартылай шындық, алаяқтық, мифтер, үкім жоқ сынды бөлімдер қосылған.

Әдіснама

Жоғарыда атап өткеніміздей, жалпы фактчекингтің үкімдерін тереңдей талдаған, сараптаған зерттеушілер жоқтың қасы. Оның өзіндік себебі бар. Өйткені фактчекингтік медиа ресурстардың барлығы дерлік International Fact-Checking Network тізіміне кіреді, белгілі бір құрылымды басшылыққа алады, оған кез келген адамның тісі бата бермейді. Осының барлығын еске ала отырып, біз өз зерттеуімізде Орталық Азияда өркен жайған қос ресурс, атап айтқанда, қазақстандық және ресейлік медиадағы фактчекингтік үкімдерді қатар қарастыруды жөн деп таптық. Себебі екі әлеуеттің тақырып аясының тарихилығы мен сипаты, географиялық орындарының ұқсастығы оларлы салыстыра қарастыруға жол ашады. Осылайша, біз зерттеудің нақты көрсеткіштерінің басын ашып аламыз.

Зерттеу барысында Қазақстандағы алғашқы фактчекингтік ресурстар құбылысын індете отырып, олардың верификация мәселесіне баса назар аударамыз. Оның нақты саны мен қандай критерийлерді басшылыққа алатынына да жіті көңіл бөлінеді. Оның өзіндік табиғатын таразылауға ұмтыламыз, көрші елдегі медиа ресурстың ара-жігін ажыратамыз, қандай үкімдер бойынша айырмашалықтар жасайтындығын салыстырамыз, әртүрлі сараптама әдістеріне жүгінеміз.

Зерттеуді өзектендіру мақсатында ұлттық және шетелдік ғалымдардың фактчекинг тақырыбына қатысты ғылыми мақалаларындағы пікірлерге сүйене отырып, салыстырмалы талдау жасалады. Осы алаңдағы тиісті ақпараттарды екшей, безбендей қарастыру алғашқы фактчекингтік ресурстар үкімдерінің мән-мазмұнын айқындауға мүмкіндік берді.

Фактчекингтің даму тарихын отандық және шет елдік тәжірибені зерттеу барысында әр басылымның өзіне тән үкім қою ерекшеліктері мен табиғаты бар екенін анықтадық. Аталмыш тақырыпты салмақтаған ғалымдардың теориялық тұжырымдарына шолу жасай отырып, дәстүрлі салыстырмалы, бағзыдан белгілі талдау әдістерімен қатар, сырттай синхронды салыстыру әдістері де біздің назарымыздан тыс қалмады.

Нәтижелер мен талқылау

Фактчекинг біздің медиа үшін таңсық дүние емес, моноидеология дәуірінде ол журналистің мемлекетшілдік ұстанымына, моральдық тәрбиесіне арқа сүйеген. Ал, қазіргі нарықтық заманда, бизнес пен ақпараттық саясат ұласқан кезеңде факчекинг әдісінің арқасында көптеген ақпараттың ақ-қарасын анықтауды ескінің жаңалануы, соны сипатқа ие болуы дер едік біз. Жалпы, фактчекинг мәселесі сөз болғанда, міндетті түрде «пост-шындық» терминін естен шығармауымыз керек. Өйткені оның іргетасында жалған ақпараттың адамдардың көңіл-күйіне, эмоциясына әсер ету арқылы қоғамдық пікірді қалыптастыру жатыр. Түпкі мақсат – осы арқылы адамдардың ақпаратты қабылдау объективтілігін төмендету [5, 15].

Осы орайда ой тоқтата кетерлік бір тұжырым бар. Атап айтқанда, фактчекингті бүгінгі таңдағы ақпараттың мәжбүрлі, жасырын, ілеспе элементі деп бағалау [6, 74].

Мәселен, популистік мәлімдемелерді дәйексіз ақпараттың бір бөлігі десек, екінші жағынан мемлекет қайраткерлері, депутаттар мен министрлердің, елге мәлім тұлғалардың атынан жалған профайлдар ашу жиілеп кеткендігін соның айқын дәлелі ретінде қарастыра аламыз. Әрине, сөз жоқ, олардың таратып отырған ақпаратының анық-қанықтығын анықтау үшін фактчекерлер деректерді тексеріп, олардың таратқан ақпаратын сол мәртебе-статусқа сай сараптаған абзал.

Қазіргі таңда фактчекингтің негізгі міндеті – деректерді тексеру, соған қарайлай үкім айту. Фактчекинг контентті тұтастай қарастыра отырып, нақты деректердің табиғатын, түбірін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл, әрине, фактчекингтің тікелей міндеті. Осы арада айта кету керек, журналистикатану трендінің жаңа форматы саналатын бұл салаға қатысты пікірталас әлі де толастамай келеді. Белгілі зерттеушілер мен ғалымдардың пікірі екіге жарылып, бірі оны енді дүние есігін ашқан жанр десе, бірі тек құрал ретінде ғана қарастырады.

Қазақстандағы factcheck.kz іске қосылғалы бері шығатын үкім саны 5-тен 11-ге дейін көбейгенін байқаймыз [7]. Редакцияның ішкі саясатына сай үкім тексеріліп жатқанда, ақпараттың ерекшелігі толық ашылмаса, онда үкімдердің қатарына жаңа үкімдер қосылып отырады. Бұл ішкі ревизияның, реттемелік тенденцияның бір белгісі. Мысалға иек артар болсақ, аталмыш медиа ресурс 2021 жылдың 18 қарашасында [8], 2024 жылы 29 сәуірде және 2025 жылдың 8 қаңтарында толықтырылған [9].

1 кесте. Қазақстандық factcheck.kz медиа ресурсының үкімдері
Дереккөз: factcheck.kz

Үкімдер	Мазмұны
Шындық	Мәлімдемелер толық ашық дереккөзден табылып, расталады.
Шындыққа жақын (27.10.2021 дейін үкім «Жартылай шындық» деп аталды)	Мәлімдемелердің кей бөлігі ашық дереккөзбен расталады, мәлімдемеде нақты деректер жоқ немесе деректер ескірген/бұрмаланған. Мәлімдемедегі сандар дөңгелектеніп беріледі.
Жартылай шындық (Анықтама 05.10.2022 бастап қолданылған)	Мәлімдемелер дереккөздермен ішінара дәлелденеді, кейде дереккөздері сенімсіз, қайшы не дәлелденбеген.
Жалған ақпараты басым	Мәлімдеме ашық деректер арқылы жоққа шығарылады, дегенмен арасында дұрыс мәліметтер де кездеседі.
Техникалық қате	Мәлімдемелер дереккөзбен расталады, дегенмен спикер не автор санды/фактіні беруде қате жіберсе немесе мәліметтің жалпы мазмұны бұрмаланады.
Жалған	1. Дереккөз арқылы расталмайды; 2. Мәліметтегі ақпарат дұрыс жеткізілмесе; 3. Мәлімдемеде өмірде жоқ, не ойдан шығарылған деректер болады.
Манипуляция	Мәлімдемеде спикер немесе автор деректерді бұрмалайды не контекстен жұлып алады. Деректерді болжап, мәртебесін көтереді не түсіріп көрсетеді.
Фейк	Белгілі бір қоғамдық қозғалыстың, ұйымның немесе тұлға, саяси науқанның беделін түсіру мақсатында ғаламторда ақпарат тарату.

Сатиралық жаңалық	Әзіл не оспақ түрінде негізделіп, ойдан шығарылған хабарламалар.
Алаяқтық	Оқырманның не қосымшаны пайдаланушының дербес немесе банктің деректерін жинау үшін жалған ақпарат таратады. Пайдаланушыға материалдық не физикалық залал келтіреді.
Дәлелденбеген	Мәлімдемелердің объектісіне қатысты зерттеу бар, дегенмен де олар нақты бір жүйеге келтірілмеген немесе ашық дерек-көздерде мәлімдеме жоқ. Әрі мәлімдемені анықтау мүмкін болмайды.

Қазақстандық фактчекинг ресурстарын қарастырған уақытта белгілі бір ұстанатын өзіндік шарттары бар. Атап айтқанда, «жалған» үкімі спикердің өзіне қатысты емес, оның пікіріне қатысты қойылады. Әрі дәл осы ақпаратты тарату барысында қаржылық, әлеуметтік не саяси мүдделері бар топтардың ақпараты айқындала түседі [10]. «Жалған» үкімінің «фейк» үкімінен айырмашылығына келер болсақ, көбіне авторы кім екенін және мәліметтің түбі қайдан шыққанын тап баса алмайсыз [11, 23]. Бірақ оны таратушылар мен тарату ауқымын анықтауға болады.

«Сатиралық жаңалық» үкіміне қатысты материалдар тарату барысында міндетті түрде дисклеймер берілуі керек. Өйткені ақпарат дисклеймерсіз жарияланса, ақпарат фейкке айналып кетуі ықтимал.

«Алаяқтық» үкіміне лайық деп табылған нысан-объектілер құқық қорғау органдарының заңнаманы бұзу тұрғысынан не сот шешімімен заңнамаға қайшы деп танылуы керек. Егер де осындай ақпарат қолға іліксе, сот шешімдеріне сілтеме берілгені жөн [12, 94].

Кейбір жекелеген жағдайларда редакция үкімді шығаратын не нақтылайтын сарапшылар тобын да құра алады. Егер үкім өзгерген жағдайда міндетті түрде өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы қағидаларына өзгеріс енгізілуі керек [13, 138].

Ресейлік Проверено.Медиадеректердің үкімдерін стикер суреттер жиынтығы арқылы анықтайды. Дегенмен фактчекинг ресурсы «шындық» және «жалған» үкімдерімен қарапайым екі нұсқаны қолданады. Ал, тек екілік шкаланы қолданатын болсаңыз, оқырмандарды адастыру қаупі бар екенін де ескерген ләзім. Сондықтан да мәлімдемелерге үкім қойғанда Проверено.Медиафактчекингтің көне үлгісі Snopes.com сайты басшылыққа алады [14, 1134].

Егер талданатын сюжетте бірден екі не үш үкімге сәйкес келетін элементтер болса, шешімді автор мен редактор бірлесіп қабылдайды [15, 1475]. Егер де үкім қою тым қиындық туғызса, онда таңдау редакция мүшелерінің барлығының талқылауына беріледі.

2 кесте. Ресейлік Проверено.Медиаресурсының үкімдері
Дереккөз: Проверено.Медиа

Үкімдер	Мазмұны
Шындық	Спикердің дерегі шынайы факті және мәлімдемеден тұрады. Ол бүгінгі таңда қол жетімді ақпараттың жиынтығы негізінде құралады.
Көбіне шындық	Спикер дерегінде шынайы факт не дәлел бар екенін көрсеткенімен, кейбірі дәл болмауы мүмкін.

Шындық болуы мүмкін	Спикердің дерекгі шынайы фактімен байланысы бар, дегенмен бір себептерге байланысты нақты дәлелдер жеткіліксіз.
Жалған	Спикер жалған фактімен не мәлімдеме келтіреді. Оны қол жетімді ақпаратпен табу қиын.
Көбіне жалған	Спикер деректері жалған екенін көрсетеді. Бірақ кейбір мәліметтер дұрыс болуы мүмкін.
Жалған болуы мүмкін	Жалған фактілер не мәлімдемелер анық байқалады. Дегенмен қандай да бір себептермен бұл туралы нақты дәлелдер жеткілісіз.
Жартылай шындық	Тексерілген факті не мәлімдемеде шындық пен жалған үкімдері тең болады.
Бұл дәлел емес	Қазіргі уақытта қол жетімді ақпарат фактіні не мәлімдемені дұрыс тексеру жеткіліксіз. Оны сенімді түрде растай немесе жоққа шығара алмайды.
Контекстен жұлып алған	Бұрмалағанған дәйексөздер, мәтіндер, фотосурет немесе видео материалдарды белгілейді. Олардың шығу тегі, контексті не мағынасы дұрыс көрсетілмейді.
Дәйексөздің қате атрибуциясы	Сөз тіркесінің не мәтіннің дұрыс атрибуциясын көрсетпейді. Аталған фактіні бірінші айтқан не жазған адам өзге тұлға екенін көрсетеді.
Дұрыс дәйексөз	Ақпараттың ішінде фактіні сол тұлға келтіргенін көрсетеді.
Бұрмаланған дәйексөз	Түпнұсқамен салыстырғанда, мәтіннің мазмұнында айтарлықтай өзгерістер бар.
Сатиралық жаңалық	Фактінің немесе мәлімдеменің бастапқы көзі күлкілі немесе сатиралық сипатта болады.
Аңыз	Көбіне ақпараттағы фактілер тексеретін мәліметтері жоқ. Олар «қалалық аңыз» түрінде сипатталады және тексерілмейді.
Алаяқтық	Жалған аудио не видео, суреттерді алаяқтық мақсатта жасалған хабарламалар туралы материалдармен бірге жүреді.
Фейк	Жалған фактілерді қасақана не әдейілеп таратады.
Қате түсінік	Белгілі бір авторы жоқ әрі оны тексергенде расталмайды.

Аталған қос фактчекингтік ресурстарын байыптай қарастырсақ олардың бойынан, жаратылысынан нақты бірізділік барын байқай аламыз. Зады, олардың ақпаратты тарату мен қабылдауы әртүрлі десек те, фактілерге қойылатын үкім халықаралық стандарттар негізінде жүзеге асатыны ап-айқын. Мысалы, төменде келтірілген кестеге үңілер болсақ, онда қазақстандық медиа ресейлік медиаға қарағанда, үкім санының 6-ға кем екенін көреміз. Бұл цифр не десек те қазақ тілді фактчекингтің сан жағынан әлі де ілгерілеу жолында екенін аңғартады.

3 кесте. Қазақстандық factcheck.kz және ресейлік Проверено.Медиа ресурстарының үкім саны
Дереккөз: factcheck.kz; Проверено.Медиа

	Қазақстандық factcheck.kz	Ресейлік Проверено.Медиа
Үкімдер	11	17

Осы арада аталған екі медиа ресурстарда ұқсас үкімдердің бар екенін де айта кетуіміз керек. Мысалы, factcheck.kz сайтынан көрген «Шындық», «Жалған», «Фейк», «Жартылай шындық», «Сатиралық жаңалық» және «Алаяқтық» сынды 6 үкімнің ұқсас екенін аңғарамыз. Демек, бұдан шығартын қорытынды – қай елде болсын фактчекингтің негізгі қызметі мен оның кейбір үкімдерінің жалпылық, еларалық сипаты бар.

Қорытынды

Соңғы он жылдықта Орталық Азия өңіріндегі журналистикатану саласына фактчекинг ұғымы дендей ене бастады. Себебі елдегі саяси ахуалдың өзі жалған ақпаратпен белсене күресудің өзекті проблемаға айналғанын дәлелдей түсті, идеологиялық және мәдени «майдандағы» қақтығыстың әлі де толастай қоймағанын, қоғамдық пікірді қалыптастыруда кейбір медиа өкілдерінің жалдамалық позициясын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретінін жарияға шығарды. Бұл анықтауыштар арқылы біз жалған ақпарат пен дезинформацияның қарқынды дамуының кейбір себептерін анықтай алып отырмыз. Сонымен қатар әлеуметтік желілердің қарқынды дамуы әлеумет психологиясына салмақ салды, ақпаратты талдаусыз, тексерусіз, «автоматты түрде» қабылдауға жол ашып берді. Осының салдарынан кейбір қоғамдағы мәселелердің нақты көрінісі бұрмаланды, оқырмандарға жалған деректер шындықтың нақ өзіндей әсер етті.

Жоғарыда біз мысал еткен қазақстандық және ресейлік фактчекинг медиа ресурстарының даму қарқынының түзілімі, міне, осындай технологиялық және арнайы мақсаттарға негізделеді. Бұл дегеніміз – әр елдің фактчекингтік ресурстары әртүрлі тақырыпты қозғап, белгілі бір проблеманы көтергенімен де, олардың нақты өзегі өз болмысынан алыс кетпейтінін көрсетеді. Неге? Біздіңше, фактчекинг ресурстарының басым бөлігі InternationalFact-CheckingNetwork (IFCN) құрамында болғандықтан, солар ұсынған жарғы бойынша жұмыс істейтіндіктен. Аталмыш ұйым халықаралық стандарттарды ұстанады, оның құрамындағы барлық медиа-ресурс нақты шарттардың аясында жұмыс атқарады.

Әрине, біз зерттеген екі медиа ресурстың фактілері сан жағынан да, сапалық қасиеттері жағынан да айырмашылықтары бары байқалады. Дегенмен олардың өзара ұқсастықтарының да бар екенін тілге тиек ете кетейік. Мәселен, бірі саяси-әлеуметтік және т.б. тақырыптарды қамтитын болса, бірі тек қана әлеуметтік желіде тараған ақпараттарды, аңыздар мен ел аузындағы ақпараттарды тексерумен ғана айналысып жатыр. Бұны біз еңбек бөлінісі, нарық таңдаудағы айырмашылық деп те атар едік. Ал өзара ұқсастықтары фактчекингтің негізгі үкімдерінің төңірегінде жүзеге асатынын баса көрсеткеніміз жөн.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ибрайымов А. – мақаланың тұжырымдамасына немесе рәсімделуіне елеулі үлес, зерттеу нәтижелерін жинау, талдау немесе түсіндіру.

Камзин К. – мәтін жазу және / немесе оның мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, жариялау үшін мақаланың соңғы нұсқасын бекіту.

Слэмғажы А. – жұмыстың барлық аспектілері үшін жауапты болуға келісім беру, деректердің дұрыстығына немесе мақаланың барлық бөліктерінің тұтастығына байланысты мәселелерді дұрыс зерттеу және шешу.

Әдебиеттер тізімі

1. Inside Spiegel's 70-person fact-checking team. – 2017. [Электронды ресурc] – URL: <https://digiday.com/media/inside-spiegels-70-person-fact-checking-team/> (өтініш берген күні: 09.02.2025).
2. Awards. 2023 [Электронды ресурc]–URL: <https://www.factcheck.org/awards/>(өтініш берген күні: 09.02.2025).
3. The Principles of the Truth-O-Meter: Politi Fact's methodology for independent fact-checking. 12.12.2024 – [Электронды ресурc]–URL: <https://www.politifact.com/article/2018/feb/12/principles-truth-o-meter-politifacts-methodology-i/> (өтініш берген күні: 09.02.2025).
4. Гороховский А.А. Фактчекинг журналистика зерттеуінің тренді мүмкіндігі мен болашағы. Практикалық оқулық. – Алматы, 2017. – 106 б.
5. Akynbekova A., Belgarayeva A., Kulsariyeva A. Problems of identifying sources and visual content in social media: the experience of Kazakhstan. Al-Farabi Kazakh National University.Herald of Journalism.– 2024. – №71(1). – P. 13–22. DOI: <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v71.i1.2>
6. Сейтжанова Ж., Сұлтанова Ж. Қазақстандағы фактчек құбылысы (“Factcheck.kz” сайтының материалдары негізінде). Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы.–2021. –№137(4). – Б. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-137-4-71-79>
7. “Таразыны” қалай анықтаймыз?17.10.2021 – [Электронды ресурc]– URL: <https://web.archive.org/web/20211026052731/https://factcheck.kz/kaz/tarazyny-kalaj-anyktajmyz/>(өтініш берген күні: 09.02.2025).
8. F.A.Q. [Электронды ресурc]– 2023. – URL: <https://web.archive.org/web/20240310010627/https://factcheck.kz/kaz/f-a-q/#k-mderd-alay-oyamyz> (өтініш берген күні: 09.02.2025).
9. Үкімдерді қалай қоямыз? [Электронды ресурc] – URL: <https://factcheck.kz/kaz/f-a-q/#k-mderd-alay-oyamyz>(өтініш берген күні: 09.02.2025).
10. Рейтинг достоверности. 2025. [Электронды ресурc]–URL: <https://provereno.media/fact-check-ratings/>(өтініш берген күні: 09.02.2025).
11. Текенова Ә., Тахан С. Фактчекинг: Болгария, Британия және Қазақстан тәжірибесін салыстырмалы талдау. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы.– 2021. – № 136(3). –19–26 б.
12. Takhan S., Gavrish V. Methods of tackling unreliable information. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. – 2023. – No. 142(1). – P. 92–96.
13. Абдрасилов, А., & Альжанова, А. Қазақстан интернет кеңістігіндегі ақпарат берудің гибриді технологиясы: синергия және қайшылықтар. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2025. - №151(2). - 134–144 б.
14. Suomalainen K., Nykänen N., Seeck H., Kim Y., McPherson E. Fact-Checking in Journalism: An Epistemological Framework. Journalism Studies. – 2025. – Vol. 26, № 10. – P. 1129–1149.

15. Kumar A. Fact-Checking Methodology and its Transparency: What Indian Fact-Checking Websites Have to Say? Journalism Practice. – 2024. – Vol. 18, № 6. – P. 1461–1480.

А.Е. Ибрайымов¹, К. Камзин², А. Сламгажы³

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Astana IT University, Астана, Казахстан

Сравнительный анализ эволюции современных фактчекинговых вердиктов в медиа

Аннотация. В современном медиапространстве проблема оперативного распознавания достоверных и ложных данных становится одной из ключевых в эпоху интенсивного развития интернета. Усиление потоков сомнительного контента в начале XXI века во многом было связано с расширением доступа к информации и активным выходом в коммуникационное поле большого числа непрофессиональных участников. Настоящая статья посвящена исследованию одной из наиболее острых проблем переходного времени и социальной рефлексии – методам выявления и анализа дезинформации. В работе рассматриваются этимология и сущностные характеристики феномена фактчекинга, а также факторы, обусловившие его возникновение как особой практики в медиасреде. Анализируется широкий спектр научных подходов европейских, американских, российских и казахстанских исследователей, выявляются конкретные формы распространения ложного контента и предпринимается попытка раскрыть закономерности его воспроизводства. Отмечается, что лавинообразное тиражирование однотипных материалов на интернет-площадках и их вариативная интерпретация приводят к искажению исходного факта и росту объема дезинформации, что может рассматриваться как форма преднамеренного либо непреднамеренного искажения исторической действительности и хронологии событий. На основе этих наблюдений формулируются выводы о теоретических основаниях «вердиктов» в практике фактчекинга, а также об их значении для научного и общественного познания. Особое внимание уделяется социальным и эпистемологическим рискам распространения ложной информации. В заключение авторы опираются на материалы казахстанских и российских цифровых изданий, сопоставляют их подходы и выявляют особенности применения фактчекинга в условиях современного информационного потока.

Ключевые слова: фактчекинг, верификация, вердикты, фейковые новости, дезинформация, провокационные приёмы.

A. Ibraiyimov¹, K. Kamzin², A. Slamgazhy³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Comparative analysis of the evolution of contemporary fact-checking verdicts in the media

Abstract. In contemporary media discourse, the ability to promptly distinguish between reliable and false information has become one of the central challenges of the digital age and the rapid development of the Internet. The proliferation of questionable content in the early 21st century was largely conditioned by the broader accessibility of information and the active participation of non-professional actors in the

communication sphere. This article addresses one of the most urgent issues of the transitional period and social reflection – namely, the methods of detecting and analyzing disinformation. The study explores the etymology and essential features of fact-checking as a phenomenon, along with the factors that have determined its emergence as a specific practice within the media environment. It considers a wide range of scholarly perspectives offered by European, American, Russian, and Kazakhstani researchers, identifies concrete forms of false content dissemination, and seeks to uncover the mechanisms underlying its reproduction. It is emphasized that the avalanche-like circulation of similar materials on digital platforms, combined with their multiple interpretations, leads to distortions of the original facts and contributes to the growth of disinformation. Such processes can be regarded as manifestations of both intentional and unintentional falsification of historical reality and event chronology. Drawing upon these observations, the article formulates conclusions regarding the theoretical foundations of “verdicts” in fact-checking practices and their relevance for both academic inquiry and public knowledge. Special attention is devoted to the social and epistemological risks associated with the spread of false information. The concluding section relies on materials from Kazakhstani and Russian digital outlets to compare their approaches and highlight the distinctive features of fact-checking within the dynamics of the contemporary information flow.

Key words: fact-checking, verification, verdicts, fake news, disinformation, provocative strategies.

References

1. Inside Spiegel's 70-person fact-checking team [Text: electronic]. Available at: <https://digiday.com/media/inside-spiegels-70-person-fact-checking-team/> (Accessed 09.02.2025).
2. Awards [Text: electronic]. Available at: <https://www.factcheck.org/awards/> (Accessed 09.02.2025).
3. ThePrinciplesoftheTruth-O-Meter: PolitiFact's methodology for independentfact-checking [Text: electronic]. Available at:<https://www.politifact.com/article/2018/feb/12/principles-truth-o-meter-politifacts-methodology-i/> (Accessed 09.02.2025).
4. Gorohovskij A.A. Faktcheking zhurnalistika zertteuinin trendi mymkindigi men bolashagy. Praktikal'nyy okulyk [Factchecking trend of journalistic research opportunities and prospects. A practical textbook.]. (Almaty, 2017. – 106 p.)
5. Akynbekova A., Belgarayeva A., Kulsariyeva A. Problems of identifying sources and visual content in social media: the experience of Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University.Herald of Journalism. 71(1). 13–22(2024). <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v71.i1.2>
6. Sejtzhanova Zh., Sultanova Zh. Kazakstandagy faktchek kubylysy (“Factcheck.kz” sajtyнын materialdary negizinde).[Trends in the development of the factcheck in Kazakhstan: based on the work of the website “Factcheck.kz ”] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Zhurnalistika seriyasy. [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalistic Series]. 137(4). 71–79(2021).
7. “Tarazyny” kalaj anyktajmyz?[How do we define a truth-teller?] [Text: electronic]. Available at: <https://web.archive.org/web/20211026052731/https://factcheck.kz/kaz/tarazyny-kalaj-anyktajmyz/> (Accessed 09.02.2025).
8. F.A.Q. [Text: electronic]. Available at: <https://web.archive.org/web/20240310010627/https://factcheck.kz/kaz/f-a-q/#k-mderd-alay-oyamyz> (Accessed 09.02.2025).
9. Ukimderdi kalaj koyamyz? [Text: electronic] – Available at: <https://factcheck.kz/kaz/f-a-q/#k-mderd-alay-oyamyz> (Accessed 09.02.2025).
10. Rejting dostovernosti. [Credibility Rating] [Text: electronic] – Available at: <https://provereno.media/fact-check-ratings/> (Accessed 09.02.2025).

11. Tekenova A., Tahan S. Faktcheking: Bolgariya, Britaniya zhane Kazakstan tazhiribesin salystyrmaly taldaу. [Factchecking: comparative analysis of the experience of Bulgaria, Britain and Kazakhstan.] L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyq universitetinin Habarshysy. Zhurnalistika serijasy [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalistic Series]. – 2021. – № 136(3). – B. 19–26.
12. Takhan S., Gavrish V. Methods of tackling unreliable information. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. 142(1). 92–96(2023).
13. Abdrasilov A., Al'zhanova A. Kazakstan internet kenistigindegi aqparat berudin gibridti tekhnologiyasy: sinergiya zhane kajshylyktar. [Hybrid technologies of information delivery in the Internet space of Kazakhstan: synergy and contradictions.] L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyq universitetinin Habarshysy. Zhurnalistika serijasy. [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalistic Series]. 151(2). 134–144(2025).
14. Suomalainen K., Nykänen N., Seeck H., Kim Y., McPherson E. Fact-Checking in Journalism: An Epistemological Framework. Journalism Studies. 26. 10. 1129–1149(2025).
15. Kumar A. Fact-Checking Methodology and its Transparency: What Indian Fact-Checking Websites Have to Say? Journalism Practice. 6(18). 1461–1480 (2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Ибрайымов А.Е. – хат-хабар авторы, баспасөз және электронды БАҚ кафедрасының докторанты, журналистика факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан.

Камзин К. – филол.ғ.д., профессор, баспасөз және электронды БАҚ кафедрасы, журналистика факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан.

Сләмғажы А. – PhD, AssistantProfessor, Креативті индустрия мектебі, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, 010000, Астана қ., Қазақстан.

Ибрайымов А.Е. – автор для корреспонденции, докторант кафедры Печати и электронных СМИ, Факультет журналистики, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, г. Алматы, Казахстан.

Камзин К. – д.филол.н., профессор, кафедра Печати и электронных СМИ, Факультет журналистики, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, г. Алматы, Казахстан.

Сләмғажы А. – PhD, AssistantProfessor, Школакреативнойиндустрии, Astana IT University, пр. МәңгілікЕл, 55/11, 010000, г. Астана, Казахстан.

Ibraiyimov A. – corresponding author, PhD student of Department of Press and Electronic Media, Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Kamzin K. – Doctor of philological sciences, Professor, Department of Press and Electronic Media, Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Slamgazhy A. – PhD, Assistant Professor, School of Creative Industries, Astana IT University, Mangilik El ave., 55/11, 010000, Astana, Kazakhstan.